

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.4.1>

О. І. Биркович

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Ужгородського національного університету

РОЛЬ І СТАТУС СУДОЧИНСТВА В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ П. ОРЛИКА (1710 Р.)

У статті розкриваються правові засади організації та регулювання судової влади за Конституцією П. Орлика. Акцентується увага на тому, що, забезпечуючи принцип незалежності трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої та судової, автори Конституції 1710 р., системі судочинства приділили найменше уваги, обмежившись декларуванням її незалежності від інших гілок влади, зокрема впливу гетьмана. Здійснюється пошук джерел та характеризуються політико-правові погляди П. Орлика і козацької старшини, які визначали зміст Конституції. Акцентується увага на тому, що для козацького права було характерним видання нормативних актів конституційного характеру, котрі визначали права і зобов'язання сторін, які укладали такий акт. Характеризуючи систему судочинства, здійснюється припущення про збереження усталеного в середині XVII ст. підходу стосовно поділу кримінальних злочинів на три ступені важкості, а також дотримання принципів гуманізму й демократизму в процесі судових спорів. Цивільне судочинство аналізується в контексті поєднання звичаєвих та писаних норм, для реалізації яких існувало кілька типів судових інстанцій, що здійснювали судочинство, виходячи із соціального і майнового стану підсудних.

З огляду на те, що розділ VII Конституції 1710 р. визначав тільки створення Генерального суду і позбавляв гетьмана судових повноважень, здійснюється висновок про ймовірне збереження принципів судочинства за винятком так званого «третейського суду», який безпосередньо підпорядковувався та очолювався гетьманом. Незважаючи на те, що прийнятий у 1710 р. конституційний акт не отримав практичної реалізації, він був вагомим джерелом національного права, а також став першим у світовій історії документом, в якому здійснювалося розмежування та унезалежнення виконавчої, законодавчої та судової гілок влади. Імплементация російського законодавства у сфері судочинства, починаючи з 1721 р., призвела до ліквідації традиційного для української правової думки та судової практики звичаєвого підходу вирішення судових спорів, у основі якого були морально-етичні та демократичні цінності.

Ключові слова: Генеральний суд, судові справи, система судочинства, Конституція 1710 р., судочинство, цивільні справи, кримінальні справи.

Постановка проблеми. Вивчення національної традиції державотворення є закономірним, оскільки не тільки дозволяє зрозуміти специфіку розвитку суспільно-політичної ситуації, а й оцінити рівень правової культури населення. Більше того, в українській державницькій традиції є чимало місць, коли національне законодавство характеризувалося високим рівнем юридичної техніки, практики і новаторства. Власне, одним із таких періодів є доба козацтва,

коли розвиток так званого «козацького права» був ознакою демократизму і дотримання прав громадян. Особливе місце в історії «козацького права» займає Конституція П. Орлика (1710 р.), яка стала першим подібним актом у світовій історії – чітке розмежування трьох гілок влади, визначення їх правового статусу, а також чинників «стримування і противаги». З огляду на зазначене актуальним як з наукової, так і суспільної точки зору є дослідження особливостей

реалізації та регулювання органів судової влади й системи судочинства за Конституцією 1710 р. Запропоновані ідеї відображали традиційний підхід до організації судочинства та гарантували незалежність судової гілки влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Українські та іноземні вчені чимало уваги приділяли Конституції 1710 р., при цьому акцентували увагу не стільки на специфіці правової регламентації діяльності законодавчої, виконавчої та судової гілки влади, наскільки на передумовах її прийняття та перспективах реалізації. Одночасно слід наголосити на визначальному негативі й тенденційності всіх досліджень Конституції П. Орлика – відсутності усталеного підходу до популяризації цього нормативно-правового акта як першої у світі Конституції, адже вона випередила Конституцію США майже на 80 років.

Методологічною основою нашого дослідження стали праці Р. Бердія, О. Вовк, В. Горобця, С. Дегтярьова, М. Журавля, А. Козаченка, О. Кресіна, В. Матяха та ін. Характерною рисою цих досліджень є акцент на традиціях козацького судочинства та загальних підходах до організації державної влади згідно з текстом Конституції 1710 р.

Мета статті полягає у висвітленні ключових засад організації органів судової влади та системи судочинства за Конституцією П. Орлика 1710 р.

Виклад основного матеріалу. Характеризуючи судову систему, яка декларувалася в Конституції 1710 р., доцільно зробити коротку ретроспективу з причин прийняття подібного нормативно-правового акта, його статусу та аналізу законодавчої і виконавчої гілок влади, що взаємодіяли із судовою владою.

Власне, цікавим видається сам факт прийняття Конституції, що за своєю природою є основним законом держави. Однак прийняття подібного акта у 1710 р. не асоціювалося з незалежною державою, швидше навпаки – засвідчувало бажання її створення і розвитку. В умовах відступу козацьких військ під проводом І. Мазепи на територію сусідньої Молдови та його смерті сформувалися об'єктивні умови до обрання нового гетьмана – П. Орлика, який, власне, і став автором документа під назвою «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорізького» [9].

Документ, що складався з преамбули та 16-ти розділів, був договірним актом, який уклав гетьман П. Орлик та Військо Запорізьке.

При цьому ані гетьман, ні представники козацтва не декларували права створення держави, вони чітко регламентували форму і способи функціонування органів державної влади. У Конституції чітко визнавалося право України на створення власної держави, незалежної від Речі Посполитої чи Москви. Ця незалежність визначалася не тільки політично і територіально, а й духовно, оскільки фактично державною релігією визнавалося православне віросповідання, яке напрямку підпорядковувалося Константинопольському патріарху і визнавалося незалежним від московської церкви [2, с. 145]. Гарантом декларованих у Конституції норм став король Швеції Карл XII, за яким затверджувався статус «протектора» України [2]. Власне, для козацького права було традиційним укладання подібного акта договірною стороною, в якому визнавалися як договірні сторони, так і особа «протектора». Ця практика сформувалася ще за часів Переяславської ради 1654 р. та Березневих статей 1654 р. При цьому слід звернути увагу, що «протектор» був не стільки гарантом декларованої домовленості, як своєрідним медіатором під час вирішення суперечок між сторонами, що уклали подібний акт. Так було і в 1710 р., коли шведський король Карл XII виступив гарантом дотримання зобов'язань, що взяли на себе новообраний гетьман та Військо Запорізьке.

Серед українських дослідників сформовано чітке уявлення про джерела права, що лягли в основу Конституції, і про політичні погляди самого П. Орлика, який став наступником І. Мазепи. А. Козаченко, М. Матях та інші вчені вказують на закономірність та об'єктивність прийняття П. Орликом тексту конституції, адже погляди гетьмана на форму державної організації сформувалися під впливом викладача Києво-Могилянської академії Стефана Яворського [6, с. 10; 8, с. 119]. Європейська освіта останнього, а також зміст Зборівської і Переяславської угод, політико-правові погляди козацької старшини, конституційні акти Речі Посполитої (мали характер договірних актів, які уклалися між сенатом і королем) стали, на переконання О. Кресіна, основними джерелами Конституції П. Орлика [7, с. 195]. В основу досліджуваного конституційного акта ввійшли норми звичаєвого права, традиційні для козаків способи організації влади і розмежування обов'язків сторін.

Усі згадані вище правові джерела, а також бажання козацької старшини обмежити владу гетьмана, призвели до утвердження концепту

поділу влади, що було закономірним для лівобережних гетьманів другої половини XVII ст. Окрім старшини, прихильниками обмеженої влади гетьмана були рядові запорожці, які підпорядковувалися безпосередньо кошовому отаману. Відповідно до бажання обмеження влади гетьмана з-під його відомства вилучили насамперед судову владу і систему судочинства.

Безпосередньо регулювання судової вдали визначалося в розділі VII, яка змістовно була досить короткою і малоінформативною. Загалом, визначалося, що судова влада належить Генеральному суду, який не підпорядковується гетьману (до цього часу саме гетьман перебував на вершині судової влади). Відповідно до Конституції 1710 р. гетьман міг бути підсудним так само, як і члени генеральної козацької старшини чи урядовці [1, с. 4]. На думку А. Козаченка, таке регулювання судової влади було ознакою запровадження принципу незалежності судової гілки влади [6, с. 12]. Ми не зовсім погоджуємося з цим формулюванням, оскільки гарантування незалежності судової гілки влади було декларативним, адже була відсутня попередня практика існування суду як окремого, незалежного органу влади. З огляду на те, що відсутні реальні судові рішення стосовно гетьмана, можна припустити, що «авторитет» останнього переважав правові норми, закріплені в Конституції. Генеральний суд фактично переймав на себе всі судові повноваження гетьмана, при цьому в Конституції не було жодних вказівок, хто і за яким принципом обирався до складу Генерального суду, і чи посади суддів взагалі були виборними.

Власне, Конституція П. Орлика стала першим конституційним актом, в якому декларувалося розмежування й унезалежнення трьох гілок влади, але, на жаль, практичної реалізації цей нормативний акт не отримав. П. Орлик став українським гетьманом в еміграції, а його спроби встановлення контролю над Правобережною Україною, а також створення Європейської антиросійської опозиції, були безуспішними.

Особливістю Конституції 1710 р. було й те, що, встановивши повноваження та сферу дії Генерального суду, жодної уваги не приділялося місцевим судам, а також системі судочинства. Це дає підстави стверджувати, що незмінною залишалася існуюча, побудована на звичаєво-писаному праві система судочинства. Підтвердженням цього є також і те, що тільки у 1743 р. було видано зібрання «Права,

за якими судяться малоросійський народ» [10]. Хоча ця збірка була кодифікована за ініціативи російського уряду, її джерелом були норми козацького права, які діяли в побуті та системі судочинства Гетьманщини із середини XVII ст.

Характеризуючи систему судочинства, слід звернути увагу на чітку різницю між нормами кримінального та цивільного права, які регулювалися на звичаєвому рівні. Самі злочини поділялися на тяжкі (зрада, дезертирство, крадіжка в особливо великих розмірах, зґвалтування, педофілія, злочини проти релігії та ін.), середньої тяжкості (крадіжка, розбій), легкі (образа, посягання на майно та ін.) [5, с. 36]. Згідно з дослідженням М. Журавля можна встановити, що кримінальне судочинство в Гетьманщині було кількоступеневе. Він, зокрема, виділяє такі стадії, як: порушення кримінальної справи; стадії попереднього слідства; стадії судового розгляду; стадії оскарження судового рішення [5, с. 36–38]. Досліджуючи кожну зі згаданих стадій, М. Журавель вказує не тільки на джерела кримінального судочинства, серед яких ключовими виділяє Литовські статuti [5, с. 39–40], де гетьман визнавався основною апеляційною інстанцією і володів найбільшими судовими повноваженнями. У Конституції 1710 р. ці норми жодним чином не врегульовувалися, а тому можна зробити висновок, що вони зберігали чинність і в перші десятиліття XVIII ст. З іншого боку, обмеження повноважень гетьмана у сфері судочинства могло мати й низку негативних наслідків. Ключовим із них було скасування третейських судів, які безпосередньо підпорядковувалися гетьману [4, с. 13]. Однак такий висновок є неоднозначним, оскільки розділ VII Конституції 1710 р. жодним чином не згадував про суди першої чи другої інстанції, окрім Генерального суду.

Аналізуючи повноваження Генерального суду, можна припустити, що він був прямим наступником Генерального військового суду, а отже, в більшості вирішував кримінальні справи. Натомість цивільне судочинство, яке реалізовувалося в сільських, ратушних, сотенних чи полкових судах, або також перейшло в підпорядкування Генерального суду, або його повноваження залишилися без змін. Це саме стосується духовних, домініальних чи купецьких судів [4, с. 12–13].

З огляду на те, що «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорізького» не отримали практичної реалізації на Лівобережжі, практично одночасно з їх прийняттям

розпочався процес імплементації російського законодавства. У 1721 р. функції вищої судової апеляційної інстанції були покладені на колегіальний орган – Малоросійську колегію, яка безпосередньо підпорядковувалася російському цареві [3].

Висновки і пропозиції. Прийняття у 1710 р. документа «Пакти й Конституції законів та вольностей війська запорозького» стало вагомим віхою в українській державно-правовій думці. Українці не тільки стали авторами першої у світовій історії конституції, що чітко розмежувала три гілки влади – виконавчу, законодавчу та судову, а й прописувала механізми їх взаємодії та незалежності. Документ, що сформулювався як договірний акт між новообраним гетьманом П. Орликом та козаками, з-поміж іншого, визначав сферу повноважень судової гілки влади, найвищою інстанцією для якої був Генеральний суд, на який ані гетьман, ані колективні козацькі органи влади не мали жодного впливу. Одночасно слід вказати на половинчастий характер норм, що регулювали систему судочинства, адже в Конституції 1710 р. жодним чином не визначалася сфера повноважень судів першої, другої та третьої інстанцій, а також характер кримінального чи цивільного судочинства, що дає підстави стверджувати про збереження сформованої в середині – другій половині XVII ст. системи судочинства.

Список використаної літератури:

1. Бедрій Р.Б. Розподіл влад за Конституцією Пилипа Орлика. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 3. С. 1–6.
2. Вовк О. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. *Архіви України*. 2010.

- Випуск 3–4 (269). Липень–вересень. С. 145–166. URL: https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_3_4_2010/14.pdf/
3. Горобець В. Малоросійська колегія і реформа державного устрою України 1722–1727 рр. : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02 «Всесвітня історія». Київ, 1993. 23 с.
 4. Дегтярьов С.І. Українське судочинство наприкінці XVII – XVIII ст. та впливи на нього російських судових практик. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 104. С. 11–18.
 5. Журавель М.В. Судове провадження при розгляді кримінальних справ у Гетьманщині в другій половині XVII ст. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 5. С. 33–43.
 6. Козаченко А. Матях В.М. Гетьман в еміграції Пилип Орлик: історико-історіографічний портрет політика. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 116–131.
 7. Кресін О.В. Пакти й конституції законів і вольностей Запорозького Війська 1710 р. *Український історичний журнал*. 2005. Вип. 2. С. 192–204.
 8. Матях В.М. Гетьман в еміграції Пилип Орлик: історико-історіографічний портрет політика. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 116–131.
 9. Пакти й Конституції законів та вольностей війська запорозького (1710) (Конституція Пилипа Орлика). *Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність*. Київ : Ін-т держави і права НАН України, 2001. С. 8–30.
 10. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М.С. Грушевського ; упоряд. К.А. Вислобоков ; відп. ред. та авт. передм. Ю.С. Шемшученко. Київ, 1997. 547 с.

Byrkovych O. I. The role and status of the judiciary in the system of public authorities under the Constitution of P. Orlyk (1710)

The article reveals the legal principles of organization and regulation of the judiciary under the Constitution of P. Orlyk. Emphasis is placed on the fact that while ensuring the principle of independence of three branches of government: legislative, executive and judicial, the authors of the Constitution of 1710 paid the least attention to the judicial system, declaring its independence from other branches of government, including the influence of the hetman. The sources are searched for and the political and legal views of P. Orlyk and the Cossack officers, which determined the content of the Constitution, are characterized. Emphasis is placed on the fact that Cossack law was characterized by the issuance of normative acts of a constitutional nature, which determined the rights and obligations of the parties who concluded such an act. Characterizing the system of justice, it is assumed that the preservation of the established in the middle of the XVII century. an approach to the division of criminal offenses into three levels of gravity, and adherence to the principles of humanism and democracy in litigation. Civil proceedings are analyzed in the context of a combination of customary and written rules, for the implementation of which there were several types of courts that conducted proceedings based on the social and property status of the defendants.

Based on the fact that Chapter VII of the Constitution of 1710 determined only the establishment of the General Court and deprived the hetman of judicial powers, it is concluded that the principles of justice may be preserved except for the so-called "arbitration court", which was directly subordinated and headed by the hetman. Despite the fact that the constitutional act adopted in 1710 was not implemented in practice, it was an important source of national law and became the first document in world history in which the delimitation and independence of the executive, legislative and judicial branches of government. The implementation of Russian legislation in the field of justice, beginning in 1721, led to the elimination of the traditional for Ukrainian legal thought and judicial practice customary approach to litigation, which was based on moral, ethical and democratic values.

Key words: *General Court, court cases, judicial system, Constitution of 1710, court proceedings, civil cases, criminal cases.*